

LA TRANSHUMÀNCIA ENTRE EL BAIX EMPORDÀ I EL PIRINEU (1270-1348)

Introducció

Xavier Soldevila i
Temporal

La importància de la comarca al voltant de la vila baixempordanesa de Torroella de Montgrí als segles XIII i XIV en la definició dels grans eixos de la ramaderia ovina transhumant de la Catalunya Vella és coneguda. També ho és la transcendència que aquesta ramaderia va tenir en la potenciació de la mateixa comarca als segles medievals. Intentarem analitzar de forma específica tant aquests moviments transhumants entre la comarca de Torroella de Montgrí i el Pirineu, com les relacions econòmiques i demogràfiques que es vertebraven al seu voltant. La comarca torroellenca està definida per tots aquells llocs que fa set-cents anys tenien la vila de Torroella de Montgrí com a centre bàsicament econòmic i, en menor mesura, polític. Al seu si s'inclouen, per tant, les poblacions d'Ullà, Belcaire, Gualta, Fontanilles, i també els veïnats de Sobrestany i l'Aragall, aquest darrer avui desaparegut. L'àmbit cronològic, per la seva part, s'estén des de la dècada de 1270 –moment en què la vila de Torroella s'incorpora al domini reial, però també a partir de la qual hi ha les primeres dades mínimament sòlides sobre la ramaderia transhumant– fins el 1348, quan l'arribada de la pesta negra va trasbalsar tota la societat medieval. La base del treball l'aporten essencialment els registres notariais de la mateixa vila torroellenca i de la seva veïna vila d'Ullà, que es graonen des del 1298 fins el 1347 i que es troben majoritàriament a l'arxiu històric de Girona; una mesura molt menor, però, cal esmentar l'arxiu diocesà de la mateixa ciutat. Tot plegat representa prop d'un centenar de referències que permeten fer-se una idea global prou correcta de la qüestió. Amb tot, no pretenem esgotar, ni molt menys, el tema de la transhumància entre la zona de Torroella i el Pirineu, ja que l'anàlisi de la documentació empordanesa ha de complementar-se necessàriament amb la dels arxius pirinencs. Els mateixos documents torroellencs, de tant en tant, deixen entreveure l'existència d'aquests textos muntanyencs i suposar-ne la importància. El 1325, per exemple, un torroellenc rebia la fiança de dos veïns seus davant d'un carnisser de Camprodon per un deute de 45 lliures reconegut a la notaria camprodonina; el 1342 una vídua de Torroella rebia en aquesta vila d'un veí de Camprodon el preu d'una quantitat de bestiar que li havia venut i, tot seguit, feia cancel·lar el deutor que per raó de la dita venda l'home havia otorgat a favor seu a l'escrivania de Camprodon; el

1345, el jutge de Camprodon feia arribar al batlle de Torroella una carta informant-lo que havia encausat un torroellenc a instància d'un veí de Tegurà, el qual afirmava no haver cobrat una trentena d'ovelles amb la seva llana que li havia venut.¹

1. La transhumància

Si la zona de Torroella de Montgrí –bàsicament el massís del Montgrí– proveïa els espais de la hivernada, les altes valls del Ripollès i, en una mesura menor, del Conflent, de la Garrotxa i del Vallespir, eren el marc geogràfic de l'estiuada i constituïen, doncs, l'altre gran eix d'aquesta transhumància. Ja el 1309 dos importants propietaris de bestiar de Torroella llogaven els prats del port de Tegurà a un canonge de Sant Joan de les Abadesses. El 1311 tres ramaders torroellencs que formaven una societat amb 478 bèsties arrendaven pastures a un home del Catllar; el 1322 un altre ramader del mateix lloc subarrendava les pastures de Morenç a un veí de Camprodon que, amb tota versemblança, les havia arrendades al cambrer del monestir camprodoní de Sant Pere; el 1323 un propietari de Torroella arrendava per tres anys les pastures de la Costa del Catllar i ho tornava a fer per quatre anys més el 1326, i el 1342 era novament un veí de Torroella qui tenia arrendades per dos anys les pastures de Granolls, a Vilallonga de Ter.² El 1333, d'altra part, un ramader torroellenc i el seu soci, de Castelló d'Empúries, llogaven el dret de pasturar a les ribes de la Tec, possiblement a la vall de Prats de Molló, i el 1342 la vídua d'un torroellenc encarregava a un veí de Mentet que arrendés en el seu nom pastures a les "muntanyes del rei de Mallorca".³ Els camins entre una i altra zona devien passar pel nord de l'actual comarca del Pla de l'Estany, per la vall del Fluvià i per les de Bianya i del Bac. Ho fa suposar el fet que encara al segle XX aquest itinerari era l'eix essencial de la transhumància entre l'Empordà i el Ripollès,⁴ i que la documentació dels segles XIII i XIV descobreixi –com es detalla més avall– gent originària d'aquestes contrades interiors en pobles de zona de Torroella, on molts d'ells es dedicaven, a més, a negocis relacionats amb la ramaderia.

Els ramats, però, no eren només mans de propietaris baixempordanesos, sinó que gent de les comarques pirinenques també enviava el seu bestiar a passar la hivernada al Montgrí. Ja el 1312 un ramader de Setcases es comprometia a vendre a un comprador torroellenc la llana del seu ramat al mes de maig quan fossin "a la vila i terme de Torroella". Aquell mateix any un home de Rocabruna feia pasturar els seus animals al Montgrí i n'havia de pagar el delme i la primícia de la llana i dels anyells.⁵

2. El mercadeig

Al voltant de les anades i vingudes dels ramats i dels seus pastors, des d'un bon principi es documenta tot un seguit de negocis i contactes entre la gent del Pirineu i la de la zona

de Torroella, negocis i contactes que sovint estan relacionats amb la ramaderia però de vegades no hi tenen res a veure i que, en qualsevol cas, constitueixen un factor essencial per entendre la realitat històrica d'una i altra zona. No caldria ni dir que d'aquests tractes només en queda testimoni d'una petita part, per la raó que la majoria dels acords devien fer-se de paraula i només uns quants es formalitzaven amb document notarial. Amb aquest benentès cal destacar d'entrada i per damunt de tot el mercadeig de la llana. El seu comerç arribava al moment culminant al mes de maig –el “temps d'esquilar”, com diuen molts documents– quan els ramats iniciaven la marxa cap als Pirineus. Aleshores es feien efectives les vendes que s'havien acordat els mesos anteriors, sovint a l'octubre, en el moment de l'arribada dels animals a l'Empordà. De fet, ja el 1305 el rei Jaume II autoritzava els torroellencs a celebrar una fira ramadera de vint dies el mes de maig.⁶ El circuit comercial de la llana entre les dues zones no és gens sorprenent. La vila de Camprodon es va consolidar des del segle XIII com un actiu centre drapaire i la llana n'era, doncs, una matèria primera fonamental i imprescindible. Els mercaders, paraires i carnisers –en definitiva, negociants de bestiar– de Camprodon figuraven entre els principals i més actius compradors de llana. El novembre de 1326, per exemple, el castellà del castell del Montgrí venia a dos mercaders de Camprodon 75 vellons de llana al preu de 4 sous el velló. Com a paga i senyal el venedor rebia 25 lliures; la resta del preu seria pagat al maig, a les muntanyes de Torroella, quan s'esquilessin els ramats. El febrer de 1330 era la batllessa d'Ullà qui es comprometia a lliurar “al proper mes de maig en aquells dies en què jo faré esquilar el dit bestiar meu” 100 vellons del seus 123 caps de bestiar a 3 sous i 9 diners el velló i amb nou vellons suplementaris de torna.⁷ El paper d'aquests negociants de Camprodon també es posa de manifest en acords on hi intervenen directament, com quan el febrer 1326 dos torroellencs, pare i fill, venien a un mercader de Castellfollit de la Roca 135 vellons pel quals rebien –de mà d'un comerciant de Camprodon– una paga i senyal de 400 sous. El preu definitiu, però, s'acordava que l'havien de fixar, en el moment d'esquilar, dos “homes bons” de Camprodon.⁸ El tracte acabat de descriure, però, també és útil perquè demostra que, per sota de l'evident domini dels homes de Camprodon, gent d'altres viles menors de l'interior també participaven en aquest mercadeig. El 1341, per exemple, un negociant de Prats de Molló comprava 200 vellons a un veí de Torroella, i el 1342 un ramader de Torroella es declarava satisfet dels diners que li devia un home de Montagut el qual –i segons un document otorgat a l'escrivania de Besalú– li havia comprat 200 vellons de llana.⁹ També hi havia ocasions –poques– en què el tancament de les operacions tenia una dimensió geogràfica més extensa. El desembre de 1325, per exemple, un carnisser de Camprodon comprava a un torroellenc 450 vellons de llana que li havien de ser lliurats al maig, i al Montgrí, pel preu dels quals ell avançava 400 sous, i es comprometia a cancel·lar definitivament el deute al mercat de Castelló d'Empúries.¹⁰ L'octubre de 1309, d'altra part, un altre carnisser camprodoní comprava llana a un ramader de Torroella però acordaven que no la lliuraria fins Sant Pere de juny als ports de Camprodon o de Prats de Molló. Encara, el setembre de 1333, un matrimoni torroellenc venia llana a un negociant de

Camprodon compromentent-se a entregar-la per Sant Joan de juny a les muntanyes de Camprodon.¹¹

Estretament lligat al mercadeig de la llana també es documenta entre una i altra zona el comerç de draps de llana. La llana que els negociants de Camprodon compraven als torroellencs de vegades tornava a l'Empordà en forma de draps acabats. El 1326 dos mercaders de Camprodon venien a crèdit a un torroellenc drapades per valor de la gens mensyprea-ble suma de 57 lliures. El 1341 un veí de Torroella devia 7 lliures a Berenguer Serrat, mercader de Camprodon, pel drap doble de llana que li havia comprat; i el 1346 a un torroellenc morós el jutge li emparava, entre d'altres béns, una flaçada de Camprodon.¹²

Tots aquests testimonis, i molts d'altres que s'hi podrien afegir, mostren com la draperia prininenca –i camprodonina en particular– va ser un estímul de primer ordre per aquesta ramaderia transhumant. Amb tot, convé primfilar-ne la cronologia perquè tots els indicis apunten que cap a la dècada de 1330 es produïren alguns canvis fonamentals. En primer lloc –i sobretot–, a la mateixa vila s'hi començà a desenvolupar una draperia vigorosa que havia d'acabar per convertir-se en la principal consumidora de la llana dels ramats que hivernaven al Montgrí. En segon lloc, el mercat de llana torroellenc va començar a ser concorregut de forma creixent per negociants d'altres viles catalanes com Castelló d'Empúries, Sant Feliu de Guíxols o la mateixa ciutat de Girona.¹³ Per tot plegat no és estrany que la quantitat de llana venuda als mercaders pirinencs –amb contracte notarial, cal recordar-ho– passés de ser el 66% del total l'any 1321-22 al 40% el 1333-34 per “caure” fins 23% el 1341-42.

Paral·lelament als moviments transhumants, no tan sols es negociava amb la llana sinó que els mateixos ovins eren objecte d'un intensíssim mercadeig. Un comerç de bestiar que, a més, era multidireccional, és a dir, que tant els empordanesos com els pirinecs hi participaven indistintament com a compradors i venedors. I encara cal afegir-hi que la participació dels muntanyencs es manifestava de forma molt més escampada geogràficament que no pas en el comerç de la llana. Els exemples abunden. El 1305 un matrimoni de Torroella devia 800 sous a un home de Torrent –a l'Alt Conflent– per les ovelles i els xais que li havia comprat i pel mateix motiu un altre veí de Torroella devia 100 sous a un de Vilafranca de Conflent el 1312.¹⁴ El 1314, en canvi, era un ramader de Mentet que adquiria, amb dues compres, una seixantena de xais i setze marrans “sense llana” a dos torroellencs.¹⁵ El relatiu afebliment de les vendes de llana a la draperia muntanyenca no té cap mena de paral·lel en el comerç de bestiar. El 1331 un veí d'Ullà devia diners al batlle de Canelles –veïnat de la parròquia de Sant Julià de Pla de Corts, al Vallespir– per unes ovelles que li havia comprat; per la mateixa causa un habitant de la vall de Prats de Molló devia, el 1341, diners a un torroellenc i dos altres torroellencs pagaven el 1342 a un home de Fustanyà el preu del bestiar de llana que els havia venut.¹⁶ En alguna ocasió aquests

tractes no es manifestaven en vendes directes, com és el cas de 1322, quan els marmessors testamentaris i els parents d'un ramader difunt de Torroella lliuraven totes les ovelles a un veí de Porcinyans –veïnat avui desaparegut a l'Alt Conflent– perquè es rescabalés dels deutes que tenia pendents i cancel·lés allò degut a altres creditors.¹⁷

Una altra conseqüència de tot aquest complex de negocis i intercanvis era el costum dels ramaders de la zona de Torroella de llogar els serveis dels muntanyencs com a pastors i procuradors. El 1305, per exemple, un home d'Escaró era llogat per vendre la llana de les cinquanta ovelles d'un torroellenc; més amunt ja s'ha esmentat el cas del veí de Mentet encarregat de trobar pastures.¹⁸ Pel que fa als pastors, a més de tenir cura dels animals dels grans ramaders, ells mateixos eren propietaris d'un grapat d'ovelles de les quals també en venien la llana. És el que feien el 1341 un pastor de Queralbs i un altre de Vingrau –aquest darrer amb nou ovelles pròpies–, llogats respectivament per un ramader de Torroella i un de Sobrestany. Igualment feia el 1342 un pastor d'En al servei, també, d'un torroellenc amb la llana dels seus divuit animals.¹⁹

És obvi que tots els negocis nascuts al voltant de la ramaderia transhumant estaven estretament lligats, de manera que sovint els documents permeten identificar personatges que indistintament hi prenen part en tots. És el cas, per exemple, del més amunt esmentat Berenguer Serrat, de Camprodon. A més de vendre llana el 1341, el 1334 ja era nomenat procurador per vendre la llana de les 310 bèsties d'un torroellenc, i feia arribar a un ramader de Sobrestany els 600 sous amb què un home de Camprodon li pagava 250 vellons de llana; el 1340 negociava amb un sastre de Torroella, i el mateix 1341 comprava 300 vellons a un altre torroellenc, alhora que un tercer ramader de Torroella li encarregava vendre la seva llana.²⁰

La presència –clarament demostrada– de gent del Pirineu a la zona de Torroella per negociar-hi amb el bestiar i la llana, explica que fos sovint davant dels notaris empordanesos on s'arrangessin els afers pendents entre ells sense intervenir-hi, per tant, cap negociant de la zona torroellenca. El 1315 un home de Porcinyans –el mateix de qui parlàvem abans– venia 60 vellons de llana a un altre de Setcases; el 1327 un pastor de Sant Julià de Pla de Corts devia diners a un ramader de Sant Pau de Segúries a qui havia comprat ovelles, i el 1346 un veí del Catllar anul·lava una procura feta davant d'un notari de Vilallonga de Ter.²¹ En alguns tractes, fins i tot no hi ha cap referència als negocis de la ramaderia. El 1304, per exemple, un home de Saorra rebia tot els diners que li devia un de Banyuls; el 1309, un home de Camprodon i un altre de Mentet, com a marmessors testamentaris d'un difunt originari de Saorra arranaven entre ells els afers de la marmessoria.²²

3. L'emigració pirinenca a la comarca de Torroella de Montgrí

Si gent del Pirineu es desplaçava habitualment a la zona torroellenca per fer-hi negocis, és

normal que alguns dels que ho feien s'hi acabessin establint. D'aquesta emigració no n'hi ha dubte perquè els mateixos documents sovint ho destaquen. El 1325, per exemple, un home "del veïnat d'Abella, ara habitant a Torroella" devia diners a un torroellenc a qui havia comprat bestiar de llana.²³ L'exemple, a més, és il·lustratiu perquè mostra com molts d'aquests emigrants muntanyencs seguien vinculats als negocis de la ramaderia. El 1334 un altre home, afirmant "que vaig ser de Fustanyà i ara habitant a Torroella", i la seva esposa també s'endeutaven per comprar animals,²⁴ el 1341 un home "originari d'Oix i ara habitant a Torroella" comprava 10 vellons de llana a un pastor de Figueres, i el mateix any un ramader originari de Salses però també "ara habitant a Torroella" pagava el preu dels animals que havia comprat a un ramader de Belcaire.²⁵ L'establiment a la zona de Torroella també queda clar quan els emigrants compren cases o adquireixen terres. El 1304 era subestablert a un home de Castellfollit una tinença amb arbres a la vora del Montgrí, i el 1341 un alberg dins Torroella era venut a un comprador de Tregurà.²⁶ Un altre indicatiu de l'emigració són els acords amb els quals els muntanyencs traspassen a parents o coneguts els drets que mantenen als seus llocs d'origen. Així, el 1298 un home de Torrent es venia per 12 sous allò que li devia un pastor d'Elna, ja difunt; el 1333 una dona feia vendre l'alberg que tenia a Queralbs i un camp "al costat de l'església de santa Maria de Núria". El 1341 un home "oriund de Pi, al bisbat d'Elna, ara habitant a Torroella" cedia al seu nebot el dret a recuperar un ase seu que havia estat cedit en comanda a un sastre de Pi, i el mateix any un home de Ribelles donava al seu germà tots els drets que pogués tenir sobre els béns del seu difunt pare.²⁷ No tothom, però, era tan generós; també hi ha casos de gent reclamant i cobrant deutes i herències dels seus llocs d'origen; això sí, però, ja des de l'Empordà. El 1304 un d'aquests nous torroellencs es declarava satisfet d'allò que els seus parents de Serinyà li havien entregat en concepte d'herència i llegítima paterna i materna; el 1341 una vídua originària de Begudà encarregava al seu germà que hi reclamés tot allò que li era degut.²⁸

Alguns d'aquests desplaçaments, però, no devien poder-se fer si, prèviament, no es comptava amb el vist-i-plau dels senyors dels llocs respectius. Ja al 1299 es documenta una redempció otorgada a Torroella a favor d'una dona de Llaneres, al Vallespir, per la comtessa d'Empúries, i el 1341 era un cavaller que redimia una dona de Batet tot i que, per ara, no és possible saber si era el de la vall de Ribes o el garrotxí.²⁹ Això no vol dir, és clar, que no hi hagués gent que marxés sense enllestir tots aquests tràmits. El 1309 s'enregistra la denúncia que —en català— feia arribar a Torroella la cúria de Castellfollit segons la qual un matrimoni d'aquest lloc havia abandonat el seu mas i el seu senyor no en podia cobrar els drets. Per això se'ls donava temps fins el primer d'agost perquè "siaz compe-regut devant nos a Castelfolit [...] apereylatz de fer continua residència al dit mas".³⁰ I, a la inversa, en algun cas l'establiment a la zona de Torroella era motiu d'un nou asserviment. El 1332 dos veïns d'Ullà, però originaris respectivament de Sant Hipòlit del Rosselló i de la Ral, s'asservien a favor d'un jurista ullanenc pactant, això sí, les condicions de redempció per als seus descendents³¹.

La imatge que es desprèn de tots aquests testimonis és la de l'establiment de pirinencs a la comarca de Torroella, però d'un establiment definitiu. Això no vol dir, però, que en tots els casos fos necessàriament així. En algunes ocasions sembla que es tracta més aviat d'una emigració temporal. El 1299, per exemple, des de Torroella un home de Bianya cedia el conreu d'una vinya a un home de Sant Martí de Tornadissa, però només per l'espai de cinc anys, la qual cosa permet especular amb la possibilitat del retorn a la vall de Bianya i de la recuperació del conreu de la peça.³² A la visita pastoral del 1346, per la seva part, es denunciava que un home de Castellfollit establert a Torroella convivia amb una dona –sembla que originària de Montagut de Fluvià– tot i tenir esposa al seu lloc d'origen, fet que potser tampoc no indicaria una marxa definitiva de la Garrotxa.³³ De fet, un moviment de població pendular entre la muntanya i el pla i paral·lel a la transhumància ramadera no tindria res d'estrany i més quan està perfectament documentat en altres zones de l'occident medieval.

Els registres notariais de Torroella de Montgrí i Ullà no només permeten identificar aquests emigrants d'origen muntanyenc, sinó que també deixen entreveure que la seva situació social i econòmica era d'una gran modèstia. En són un bon testimoni els capítols matrimonials on consten els dots i aixovars que aportaven i rebien. Ja el 1298 una torroellenca rebia tots els béns del seu pare –reservant, això sí, la ridícula quantitat de 5 sous per a cadascun dels seus dos germans– i ella, alhora, els entregava com a dot al seu futur marit, originari de Trullàs, i els enumerava: un alberg, una vinya, un hort i sis ovelles.³⁴ No tots els pactes nupcials són tan esquifits com aquest, però poc els en falta: el 1309 un emigrant de Molló rebia de la seva futura esposa mig alberg –l'altra meitat la retenien els pares d'ella–, un hort, una terra mig erma, un llit, un vestit i 350 sous els quals, però, li havien de ser pagats en sis anys. El 1310 es documenten els que semblen els capítols més generosos en què un dot ofert a un home de Saorra era d'una casa i mitja, dos llits, dos vestits i 700 sous que, és clar, també serien lliurats en un termini de sis anys.³⁵ Algun altre tipus d'acord on hi participaven els emigrants del Pirineu fa la mateixa impressió de modèstia. Així, el 1334 un home de Queralbs es llogava amb dos drapaires de Torroella per un any –menys els mesos de juny i juliol que devia reservar-se, per anar a la sega i la batuda i aprofitar-ne els jornals relativament alts– per tal de tallar-los la llenya –necessària per preparar els tints–, portar-los-la al seu obrador i per ajudar-los al molí draper o a les feines de tenyir. Tot per un sou anual de 200 sous, quantitat que, certament, no era menyspreable –un mosso agrícola en cobrava 50 per tot un any– però sense cap obligació per part dels amos de proveir-lo d'hostatjament, menjar o roba, avantatges que, en canvi, sí que tenien els mossos i minyones.³⁶

Cal, finalment, retornar per un moment als capítols matrimonials, perquè a banda de les dades socioeconòmiques també aporten altra informació sobre el moviment demogràfic des dels Pirineus a l'Empordà. En aquest sentit és evident que seus els protagonistes eren majoritàriament homes –fet que no és gens sorprenent si es recorden les seves vincula-

cions amb la ramaderia–, i sovint joves o, com a mínim, solters. També és destacable la seva ràpida integració en la societat baixempordanesa que, òbviament, es veia afavorida per un context socioeconòmic, cultural i lingüístic molt semblant al seu. Val la pena, precisament, acabar aquest article amb una petita incursió en el terreny de la lingüística que, potser, s'entén en el marc d'aquestes intenses relacions entre la muntanya pirinenca i el pla empordanès. Quan el 1328 s'inventariaven els béns d'un veí d'Ullà mort intestat, en l'enumeració del seu bestiar es varen comptar una seixantena d'animals de llana entre xais i “fedes”, és a dir, ovelles, però expressat amb una paraula que, segons l'admirat Joan Coromines, en l'àmbit lingüístic català ha estat sempre privativa del Rosselló.³⁷

Notes

1. Arxiu història de Girona (AHG), Torroella 561, 30v, 567, 146v i 569, 129v-130r.
2. AHG, Ullà 167, 18v, Torroella 2, 37r, 562, 36v, 561, 85v i 567, 161r. I encara del 1325 hi ha un altre exemple d'un ramader de Torroella que comprava pastures al noble Ponç de Catllar a AHG, Torroella 561, 18v.
3. Exemple citat per Frédéric Bayet: “Alguns aspectes sobre l'entorn socio-econòmic dels torroellencs al primer terç del segle XIV” a *Revista de la Festa Major de Torroella de Montgrí de 1995*. Torroella, 1995 i AHG, Torroella 567, 189v.
4. Josep Maria Ruff i Pagès: “Llabià – Nevà: La darrera transhumància” a *Revista de la Festa Major de Torroella de Montgrí del 2000*. Torroella, 2000.
5. AHG, Torroella 2, 40v i 62v. Potser encara caldria afegir l'exemple d'un ramat possiblement menat per un pastor de Llanars, propietat de la senyora Elisenda de Bestracà i que el jutge de Torroella volia emparar el 1314 a AHG, Torroella 558, 16v. No és, però, un cas segur perquè hi ha indicis per sospitar que al segle XIV alguns membres del llinatge Bestracà vivien habitualment a Torroella de Montgrí.
6. Arxiu de la corona d'Aragó, cancelleria 203, 55r.
7. AHG, Torroella 562, 16v i 564, 56v.
8. AHG, Torroella 561, 97r.
9. AHG, Torroella 567, 42v i 148r.
10. AHG, Torroella 567, 75v.
11. AHG, Ullà 167, 38r i Arxiu Diocesà de Girona (ADG), Arxius afegits (AA AA), Manuals, Torroella de Montgrí (TM), 75r.
12. AHG, Torroella 561, 91r, 567 39v i 569, 185v.
13. Per exemple ADG, AA AA, Manuals, TM, 35r per a un exemple de Sant Feliu de Guíxols i AHG, Torroella 567, 84 v i 109r, casos de Castelló i Girona respectivament.
14. AHG, Torroella 555, 47v i 2, 45r. I encara s'hi podrien afegir els 50 xais que cap el 1313 un torroellenc comprava a un veí de Setcases a AHG, Torroella 557, 44v.
15. AHG, Torroella 557, 64v i 80r-v.
16. AHG, Torroella 564, 98v, 567, 125v i 148v.
17. AHG, Ullà 169, 46v.
18. AHG, Torroella 555, 47v.
19. AHG, Torroella 567, 43r, 137r i 145v. En alguna ocasió s'identifiquen els pastors realitzant altres activitats com la compra de draps de llana feta el 1326 per un pastor del Voló a un drapaire torroellenc a AHG, Torroella 562, 30v.
20. ADG, AA AA, Manuals, TM, 185r i 173r, AHG, Ullà 170, 12v, Torroella 567, 104v i 145v. De tant en tant hi ha acords entre gent del Pirineu i gent de l'Empordà que semblen estar relacionats amb el comerç de bestiar i de llana però no ho

- arriben a explicitar. El 1309, per exemple, un torroellenc reconeixia deure diner a un home de Ceret i el 1333 un altre torroellenc rebia 100 sous en comanda d'un veí de Queralbs a AHG, Ullà 167, 16v i Torroella 564, 162v.
21. AHG, Torroella 558, 68v, 562, 27r i 568, 31r. I encara s'hi pot incloure la comanda de 14 lliures que un matrimoni de Torroella tenia d'un home del Cartllar i que sembla que havien d'invertir en llana a AHG, Torroella 558, 49r.
22. AHG, Torroella 554, 8v i Ullà 167, 45r.
23. AHG, Torroella 561, 11r.
24. ADG, AA AA, Manuals, TM, 186r.
25. AHG, Torroella 567, 119v i 18v.
26. AHG, Torroella 554, 36r i 567, 109r.
27. AHG, Torroella 1, 48r, ADG, AA AA, Manuals, TM, 29r i AHG, Torroella 567, 45r i 125r.
28. AHG, Torroella 554, 61r i 567, 32r.
29. AHG, Torroella 1, 72v, 567, 69r. Cal, però, afegir-hi l'exemple, força curiós, d'un torroellenc originari de Sant Joan de les Abadesses que no tan sols no s'havia redimit del seu senyor muntanyenc sinó que li prometia a fer asservir la seva esposa a favor seu en un termini de mig any a AHG, Torroella 561, 77v.
30. AHG, Ullà 167, 23v-24r.
32. AHG, Torroella 564, 138v.
32. AHG, Torroella 1, 88v-89r.
33. ADG, Visites pastorals, 8, 77r.
34. AHG, Torroella 1, 52v-53r.
35. AHG, Ullà 167, 60v i 556, 11v-12r.
36. ADG, AA AA, Manuals, TM, 175v.
37. AHG, Torroella 564, fulls solts entre 18v i 19r i Joan Coromines: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Volum III, segona columna, 4-42, Barcelona, 1982.

Josep Ribot